

מגמות ביישובו של הגליל העליון מראשית העליות הציוניות ועד סוף שנות ה-20

מבוא

הגליל העליון, שבמרכזו עמק החולה, נחשב מימי קדם כאזור פורה ומשך אליו במרוצת הדורות מתיישבים רבים. מאמצע המאה ה"ט גילו השלטונות העות'מניים עניין רב באזור בשל הפוטנציאל היישובי-חקלאי הגלום בו, ולקראת סוף המאה הוא הוגדר כאדמת ג'יפתליק וכחלק מנכסיו הפרטיים של הסולטן. תכניות העות'מניים להבריא את האזור משכו אליו מתיישבים חדשים רבים, וביניהם היו משפחות של יהודים, שבאו להתנחל בו. בראשית המאה ה-20 גברה התעניינותם של גופים יהודיים ציבוריים ופרטיים באפשרויות רכישת קרקעותיו של האזור, ואף נעשו ניסיונות אחדים על-ידי היישוב הישן ואגודות "חובבי-ציון" להתנחל בו¹. תכניות התיישבות רחבות-היקף תוכננו לאזור, ובמרכזן – רכישת "זיכיון החולה".

האזור זכה להתעניינות יישובית רבה מסיבות אחדות: רומנטיציזם – גאולת חבל ארץ מבראשית; חידוש המסורת היישובית היהודית הקדומה באזור, שספוג במוטיבים דתיים וקבליים; ומעל לכל – ריבוי המים, וההנחה, שהאזור הוא בעל פוטנציאל התיישבותי-חקלאי גדול².

בגליל העליון הייתה תסיסה התיישבותית רבה בתקופת העלייה הראשונה, והוקמו בו שש מושבות עבריות, המהוות כשליש מהיישובים, המוקמים באותה עת בארץ-ישראל: ראש פינה (1882), יסוד המעלה (1883), משמר הירדן (1891), עין זיתים (1892), מטולה (1896) ומחניים (1899). יישובים אלו עברו יסורי הסתגלות קשים, וגם לאחר פרישת חסותו של הברון רוטשילד עליהם – לא נחלצו ממצוקותיהם הכלכליות. לאחר ייסודן של שש המושבות בסוף המאה ה"ט ועד מלחמת העולם הראשונה – לא מתווסף לאזור שום יישוב עברי. העניין נראה תמוה על רקע פעילותה האינטנסיבית של יק"א בגליל – בכלל, ובגליל העליון – בפרט. בגליל העליון התמקדה פעילותה

תאריכים: תולדות ארץ ישראל, התיישבות, גליל עליון.

1. י' ציטרין, תולדות החולה – פרק ביישובו של הגליל העליון, חיבור לשם קבלת תואר ד"ר, אוניברסיטת בר-אילן, תשמ"ו. עמ' 1-15 להלן; י' ציטרין, תולדות החולה.
2. (א) מ"ד שוב, יסוד המעלה, אמנות, תל-אביב, תרצ"א, עמ' 47.
(ב) מ"ד שוב, זיכרונות לבית דוד, חלק א', [ללא ציון הוצאה לאור], ירושלים, תרצ"ו. עמ' ר"א.

שנתון "מע" – תשס"ד כרך ט'

של יק"א, אשר החליפה את מעורבותו האינטנסיבית של הברון רוטשילד באזור – בשמירה על הקיים. זאת – על רקע תנופת התנחלות גדולה בגליל המזרחי התחתון. יק"א המשיכה להרחיב באופן מצומצם את גבולותיהם של היישובים הקיימים, וסך שטחיה בגליל העליון הגיע לכ-60 אלף דונמים, אשר רובם נרכשו, כאמור, לפני מלחמת העולם הראשונה.³

דווקא בתקופת מלחמת העולם הראשונה, כאשר קפאה הפעילות ההתיישבותית בארץ, עלו על הקרקע בגליל העליון יישובים חדשים: כפר גלעדי (1916), איילת-השחר (1916-1918), תל-חי (1916-1918) וחמרה (1919). הקמתם נעשתה על-ידי אנשי "השומר" וחברי מפלגת "פועלי ציון" – בעזרתו של ח"מ קלואריסקי, פקידה הראשי של יק"א באזור. מסוף שנת 1919 נכנס הגליל העליון לקיפאון מוחלט בהתיישבות, ומאובחנת נסיגה ביישוב האזור – עד לרכישת זיכיון החולה (1934) ב"שנות הסער"⁴.

השאלות, אשר בהן יתמקד מחקרנו הן הבאות:

- א. מדוע אין יק"א ממשיכה בתנופת ההתיישבות וההתנחלות באזור משנת 1900, שעה שקיבלה את אחריותה למתיישבים וליישובים?
- ב. כיצד ניתן להסביר, שבתקופה התוססת של העלייה השנייה לא מוקם באזור יישוב עברי נוסף? עניין זה תמוה במיוחד על רקע משיכתם האידאולוגית של אנשי העלייה השנייה לאזורי הספר של הגליל העליון, הגולן והחרון.⁵
- ג. כיצד ניתן להסביר, שבמהלך כל שנות ה-20, תקופה, המתאפיינת בפעילות יישובית אינטנסיבית, שבה נגאלות אדמות השרון ועמק יזרעאל, תקופה, שבה מונח המסד לבניית הבית הלאומי היהודי בארץ-ישראל – הוזנה כליל הגליל העליון, שנחשב בעל סיכויים רבים להתפתחות יישובית ולקליטת עלייה המונית?
- ד. כיצד זה מתעלמים לחלוטין מאזור, שהושקעו בו בשני העשורים הראשונים של העליות הציוניות משאבים ומאמצים יישוביים רבים?

(ג) י' בן צבי, **ארץ ישראל ויישובה**, יד יצחק בן צבי, ירושלים, תשל"ו, עמ' 188-196.

3. (א) ד' בן-גוריון וי' בן צבי, **ארץ ישראל בעבר ובהווה**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים, תש"ם, עמ' 241-242.

(ב) **The Huleh and the Upper Jordan Region**, J.N.F, Jerusalem 1954, pp. 100-111. בתוך: ר' קרק (עורכת), **גאולת הקרקע בארץ ישראל – רעיון ומעשה**. יד יצחק בן-צבי, ירושלים, 1990. עמ' 245-246, להלן: ר' קרק **גאולת הקרקע**.

5. צ' שילוני, **הקרן הקיימת וההתיישבות הציונית 1903-1914**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים, 1990. עמ' 116-124.

שנתון "מע" – תשס"ד כרך ט'

1. ההתנחלות הלאומית בגליל העליון (1882-1919) – תקופת הפריחה

בתקופת העלייה הראשונה ניכר מאמץ התיישבותי באזור הגליל העליון, בגולן ובחורן. תפרוסת היישובים היהודיים בארץ-ישראל בין השנים 1882-1904 מעידה על מהלך התיישבותי זהה בהיקפו ובחשיבותו בשלושת חלקי הארץ, אשר התנחלו בהם עולי העלייה הראשונה: הגליל, השומרון ושפלת יהודה.⁶ ההתיישבות בגליל העליון נתפסת על-ידי חובבי ציון כהגשמת האידיאל הלאומי היהודי ומדווח עליה בעיתונות התקופה בהרחבה ובפתוס רב.⁷

רכישת הנחלות בגליל העליון מונעת מהתרשמותם של נציגי אגודת חובבי-ציון, ממראה-עין וממשאלות-הלב ואינה נסמכת על בדיקה מעמיקה. ראשוניותו ופראיותו של האזור מהוות מענה לרומנטיקה לאומית, המסעירה את לבותיהם של נציגי אגודת חובבי-ציון. הקשיים שמציב האזור נדחקים לפינה, וזאת – אף-על-פי שקשיים אלו הם רבים ומהותיים ומהווים אבן-נגף להצלחתה של ההתנחלות באזור, כגון ניתוקו של האזור מיתר חלקי הארץ, העדר דרכים בתוכו, קרקע, הזקוקה להכשרה יקרה, לפני שתוכל לשמש לעיבוד חקלאי.⁸

למתיישב בן העלייה הראשונה, המגיע לגליל העליון, יש תחושה של הגשמה עצמית, קימום הריסותיה של ארץ-ישראל על-ידי התנחלות באזור, שהיה מיושב בעבר הרחוק בהתיישבות יהודית צפופה⁹ ובעל מסורות קבליות רבות ומגוונות.¹⁰

ייתכן, שההתיישבות באזור ניוזנה גם מתוך דחיפה דתית-קבליסטית, האומרת שמצפון תבוא הגאולה. מ' סמילנסקי מעיד, שראשיתה של ההתיישבות בגליל העליון הייתה שזורה בשורשים היסטוריים-דתיים, המהווים מסד לתודעה הלאומית היהודית בראשית ההתנחלות בארץ-ישראל:

"ד"ר פינסקר ומ"ל (=מ"ל לילנבלום) היו יוזמי הרעיון הגדול של גאולת הקרקע

בגליל העליון (ההדגשה במקור), המבצר העז של העם היהודי בעבר... וגם רכשו

את לבו של הברון רוטשילד לעזור להם כדי להגשים תכנית נועזת זו..."¹¹

מעל לכל, יופיו של האזור וריבוי המים שבו בארץ שחונה למחצה והדמיון לאזורים הכפריים

6. (א) ר' אהרונסון, "שלבים בהקמת מושבות העלייה הראשונה ובהתפתחותן", בתוך: מ', אליאב (עורך), **ספר העלייה הראשונה, כרך א'**, (מאמרים), הוצאת יד יצחק בן-צבי, ירושלים, תשמ"ב, עמ' 69-72, 83. להלן: מ' אליאב (עורך), **ספר העלייה הראשונה-א'**.
- (ב) י', בן-אריה, "היבטים גאוגרפיים בראשית התפתחותם של המושבות העבריות בארץ-ישראל". בתוך: מ' אליאב (עורך), **ספר העלייה הראשונה, א'**, עמ' 86, 90.
7. (א) **הצפירה**, 118, 1896, כ"ט סיון תרנ"ו: הקמת מטולה – כמושבה לדוגמה.
- (ב) **האור**, ה', ט' כסליו, תרנ"א: הקמת המושבה "משמר הירדן" על קרקעות. שרכש מרדכי לובובסקי, וכינה את המקום "שושנת הירדן" כדי להקים אחוזה פרטית או מלון, ונכשל.
- (ג) **המגיד**, 18, 1882, כ"ט ניסן תרמ"ב: מתארגן ועד של אגודות חובבי ציון לפעולת רכישה משותפת באזור הגליל העליון.
8. א' יערי, **זיכרונות ארץ-ישראל**, הוצאת מסדה, רמת-גן, 1970, עמ' 499-500: מזיכרונותיו של מ"ד שוב בעניין רכישת אדמות המושבה ראש-פינה.
9. מ"ד שוב, **יסוד המעלה**, אמנות, תל-אביב, תרצ"א. עמ' 74.
10. יצחק בן-צבי, **ארץ ישראל ויישובה**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים, תשל"ו, עמ' 188-196.
11. מ' סמילנסקי, **גואלי הקרקע**, הלשכה הראשית של הקק"ל, ירושלים, תש"ט, עמ' כ"ו.

שנתון "מע" – תשס"ד כרך ט'

באירופה – צדו את עיניהם של שליחי נציגי אגודת חובבי ציון והניעו אותם לרכוש נחלות בגליל העליון:

"...באתי דרך בירות וצידון עד לצפת. יופי הארץ מצידון ועד לצפת, ובפרט הרי **הגליל העליון – הלהיבו את נפשי**, וכאשר ירדתי מצפת דרך הרי כנען לראות את אדמת הכפר ג'עוני... נגלה לפני מראה נהדר, שהקסים אותי ולא יכולתי לזוז ממקומי... ואחרי שעברתי את כל הארץ לאורכה ולרוחבה... **שבתי לגליל העליון, למקום שלבי משך אותי...**"¹².

הברון אדמונד דה-רוטשילד נכנס לפעילות בגליל העליון כבר בשלב הראשון של מעורבותו בארץ¹³. האזור התאים לפעילותו בשלביה הראשונים, שכן הברון עדיין היסס לגבי עצם מחויבותו להתיישבות היהודית בארץ-ישראל ולהיקף פעילותו למען המושבות שתחת חסותו. לפיכך הוא בחר באזורים, שבהם ניתן היה להצניע את פעילותו מעיני נציגי השלטון העות'מני, או אזור, שבו השליטים העות'מניים המקומיים היו נוחים; כמו-כן העדיף לפעול באזור, שבו היו שטחים בבעלות יהודית – בתקווה, שכך יהיה נוח יותר ל"הסתדר". שיקול זה הוכח בהמשך כמקח-טעות; גם שיקול כלכלי עמד לנגד עיניו, לאמור: קרקעות האזור היו יחסית זולות, בעלות פוטנציאל לפיתוח חקלאי ומשופעות במים¹⁴.

הברון רוטשילד, שביקר בגליל העליון בשנת תרמ"ז, התפעם מיופיו. בהשקיפו על האזור מראש פינה אמר לעוזריו:

"ראה, מה יפה המישור הזה! מימין – ים כינרת, ומשמאל – ים-החולה. שמע... מישור זה עלינו לרכוש לנו"¹⁵.

וכדרכו של הברון, מש"נתפס" לאזור – החליט להשקיע בו מהונו וממרצו. בניגוד להצעת מומחיו החליט לטעת באזור גפנים מזנים משובחים במיוחד, וכן נטע עשרות אלפי עצי תות בראש פינה וביסוד המעלה¹⁶.

שיטת משק-המטעים המונוקולטורי שיזם הברון הייתה בעוכרי המושבות בגליל העליון – למרות המודרניזציה וההשקעות הרבות של הברון במושבות חסותו באזור. עניין זה הוא אחד מההסברים האפשריים לנסיגה היישובית של המושבות לאחר כניסת יק"א לאזור. גם פגעי מלחמת העולם

12. מ"ד שוב, זכרונות לבית דוד, חלק א' [ללא ציון הוצאה], ירושלים, תרצ"ו, עמ' כ"א.

13. ר' אהרונסון, הברון והמושבות-ההתיישבות היהודית בארץ ישראל בראשיתה 1882-1890, יד יצחק בן צבי, ירושלים, 1990. עמ' 105. להלן: ר' אהרונסון, הברון והמושבות.

14. (א) ר' אהרונסון, "מדיניות הקרקע ומדיניות ההתיישבות של הברון רוטשילד", בתוך: ר' קוק (עורכת), גאולת הקרקע, שם, עמ' 80-82. (ב) י' בן-ארצי, המושבה העברית בנוף ארץ ישראל 1882-1914, יד יצחק בן-צבי, ירושלים, תשמ"ח, עמ' 99-101, 115.

15. מ"ד שוב, יסוד המעלה, שם, עמ' 33-34.

16. ר' אהרונסון, הברון והמושבות, שם, עמ' 229, 237.

הראשונה הולידו בעיות חברתיות ומשקיות רבות באזור וגרמו לנסיגתו¹⁷. כמו-כן חלוקת הנחלות בגליל העליון הייתה מסובכת: התפרסות הנחלות על-פני שטח נרחב והעדר רציפות ביניהן – גרמו לסיבוכים בחלוקת הנחלות, ולעתים הביאו לנטישת נחלות מרוחקות על-ידי המתישבים¹⁸.

תקופת העלייה השנייה (1904-1914) מתאפיינת במתח אידאולוגי רב, המתבטא בהגשמה ובחלוציות. התפיסה האידאולוגית והיישובית של צעירי העלייה השנייה עולה מסיסמאותיהם: פרודוקטיביזציה, כיבוש העבודה, כיבוש המרעה, כיבוש השמירה, ובעיקר – רעיון "הגלילה", שהיה משאת נפשם¹⁹. הוויכוח האידאולוגי בין פועלי העלייה השנייה התלהט: דעה אחת גרסה, שאין זה מתפקידם של הפועלים "לרכוש את הקרקע", אלא ליצור "תנועת פועלים"²⁰.

לעומתה, טענו אחרים, שיש ליצור מעמד פועלים – דוקא באמצעות "כיבוש הקרקע" והתיישבות עליה²¹.

רעיון "הגלילה" עמד מחוץ לוויכוח: ההתנחלות בגליל הייתה משאת-נפש וקונצנזוס בקרב חלוצי העלייה השנייה, המשתקף גם ביעדים המתוכננים על-ידי הוועד המרכזי של "הפועל הצעיר":
"... שאלת הגליל הולכת וכובשת לה מקום נכבד ביתר שאלתנו (=שאלותינו?) ... מושבות יהודה לא תוכלנה לקבל צעירים למאות... עלינו להשתדל בכל האפשרויות לכבוש את הגליל בעבודה ובחריצות כפיים ... (ההדגשות שלי – י"צ)"²².

אנשי "בר-גורא" ו"השומר", השאור שבעיסה של עולי העלייה השנייה, שיוו לנגד עיניהם צורך לאומי-אסטרטגי להתנחל בספר הגולן ובגליל העליון. הקמת "כפר גלעדי" על-ידי קבוצת "השומר" בהנהגתו של ישראל גלעדי וחבורתו ואתם אנשי קבוצת ה"רועים", וקבוצת פועלים, שעלתה לקרקע בנג'מת אל צובח (היא "אילת השחר"), מביעה – הלכה למעשה – את מימוש רעיון ההתיישבות בספר – בכלל, ובגליל העליון – בפרט²³.

-
17. על שיטת המשק המונוקולטרי של הברון – ראה: י', ציטרין: "הברון אדמונד דה רוטשילד – חזון ומציאות בפעילותו בארץ ישראל", בתוך: "שאנן", ו', תש"ס, עמ' 222-223.
 18. י' בן ארצי, שם, עמ' 212.
 19. י' גולדשטיין, ההתגוננות, השמירה וארגון 'בר-גורא' והשומר' בעלייה השנייה, בתוך: י' ברטל (עורך), ספר העלייה השנייה-א', יד יצחק בן צבי, ירושלים, 1997, עמ' 441, 452.
 20. (א) הפועל הצעיר, 10-11, תמוז תרס"ח, עמ' 2-5.
(ב) הפועל הצעיר, 12, אלול תרס"ח, עמ' 1-6.
 21. (א) י' גורני, "האידאולוגיה של כיבוש העבודה", קשת, ל"ח, חורף 1968, עמ' 66-80.
(ב) המניעים האידאולוגיים בהתהוותה של הקבוצה בימי העלייה השנייה – דיון, קתדרה, 18, טבת תשמ"א, יד יצחק בן צבי, ירושלים, תשמ"א, עמ' 111-129.
 22. ארכיון העבודה V 108, תיק 11, יד' אייר תרס"ו (26/4/1906).
 23. מ' אליאב (עורך), במצור ובמצוק, ארץ ישראל במלחמת העולם הראשונה, יד יצחק בן צבי, 1991, עמ' 119, 234-235.

שנתון "מע" – תשס"ד כרך ט'

אנשי העלייה השנייה תופסים את הגליל, על שני חלקיו, כאזור המתאים לשמש כר נרחב להתפתחותם האידאולוגית, כדברי ברל כצנלסון:

"...נמשך החבר של "פועלי ציון" לגליל, והוא נעשה חרת (=חורש) במלחמה (=במנחמיה), במתולה ובסג'רה..."²⁴.

עד למלחמת העולם הראשונה, מרכז פעילותם של פועלי העלייה השנייה הוא בגליל התחתון. יחד עם זאת, גם בגליל העליון ישנה פעילות פוליטית וארגונית מצומצמת בין פועלי העלייה השנייה המעטים המצויים באזור.²⁵

רוב הפועלים המצויים בתקופת העלייה השנייה בגליל העליון הנם מתיישבים-פועלים, שבאו לאזור עם גלי העלייה הראשונה.²⁶ הם נתפסו על-ידי "מנהיגי תנועת הפועלים" דאז, על-פי "פרוגרמת רמלה" – כחלק מהמעמד הפועלי, אשר יהפוך את ארץ-ישראל כולה למשק פועלים מהפכני לאחר ההשתלטות על המשק הקפיטליסטי ("המושבות") והפלתו על-ידי האוונגרד הפועלי.²⁷

2. מלחמת העולם הראשונה והשפעתה על המירקם היישובי בגליל העליון

הגליל העליון זכה לתנופת התיישבות והתנחלות במלחמת העולם הראשונה, בה בשעה שבכל הארץ שרר קיפאון, וחלה נסיגה בהתיישבות בעטים של פגעי המלחמה וגזרות השלטון. היוזמה להתתיישבות בגליל באה, כאמור, מחוגי השומר על רקע המצב המיוחד של הגליל העליון:

"מפעלו של "השומר" – שורשו ועיקרו בגליל... הרעננות הזו משכה את לב העולים הצעירים. משכו גם הטבע הגלילי והמצב המיוחד, בו נמצאו מושבות-הגליל הקטנות והמפוזרות, פשטות החיים שבהן..."²⁸.

בשלביה הראשונים של מלחמה העולם הראשונה היה מצבן של מושבות הגליל העליון – שפיר. לא הורגשו בהן גזרות העות'מניים, ששיבשו את חייהם של המתיישבים ופגעו קשות במושבות שפלת-יהודה והשומרון. כמו-כן לא סבלו מושבות הגליל מנזקי הארבה.²⁹ שמעון שאמה טוען, שהגליל העליון עמד איתן מבחינה יישובית בשנים 1915-1916, בעיקר בשל פעילותו הברוכה של מ'

24. ש' יבנאי (עורך), **כתבי ברל כצנלסון**, כרך 11, מפא"י, תל-אביב, תש"ט, עמ' 136.
 25. **ארכיון העבודה 108 V**, תיק 11, ח' ניסן תרע"א (6/4/191).
 26. (א) **אצ"מ; A249/15/a**, אדר תרע"ט. ישנם באזור הגליל העליון כחמישים משפחות פועלים המונים כשלוש מאות נפשות, החיים באזור זה עשרים שנים.
 (ב) י' קולת, "פועלי העלייה הראשונה", בתוך: מ' אליאב (עורך), **ספר העלייה הראשונה**, שם, עמ' 337-382.
 27. על "פרוגרמת רמלה", ראה בכתבי ברל כצנלסון, בתוך: ש' יבנאי (עורך), **שם**, כרך 11, עמ' 142-146.
 28. א' גולומב, **חביון עוז**, כרך א', מערכות, תל-אביב, 1953. עמ' 305.
 29. נ' אפרתי, ממשבר לתקווה – היישוב היהודי בארץ ישראל במלחמת העולם הראשונה, יד יצחק בן צבי, ירושלים, 1991, עמ' 256.

קלוואריסקי, הפקיד הראשי של יק"א באזור, שמנעה את השלטונות העות'מניים מלפגוע במושבות היהודיות פגיעה של ממש³⁰. המצב משתנה לרעה מראשית שנת 1917 והולך ומחמיר, ככל שמתרבות מפלות התורכים במלחמתם בארץ³¹.

"...בו בזמן נסע הקומנדנט (= המפקד) הירושלמי בק-פחה לבקר בהרי הגליל, ואחרי ביקורו נשתנתה הפוליטיקה ביחס ליהודים: הקומנדנט והקיימקם של חיפה, אשר התייחסו יפה ליהודים, קיבלו נזיפה... בגליל מחמיר המצב מאוד. הקומנדנט שבטבריה מקשיח אף הוא את לבו ליהודים. בני המושבות שבגליל – רובם עניים הם. אי אפשר להוציא מתחת ידם אלפי פרנקים כביהודה, ולכן מעבידים אותם ואת בהמותיהם עבודה קשה. אל המושבות באים חיילים ומוציאים נער וזקן לעבוד בכביש ומכים ואוסרים כל מי שלא נכנע לפקודתם..."³²

התלאות, שפקדו את המתיישבים והמושבות בגליל, התגברו לאחר ייצוב קו-ההגנה הבריטי בירקון. דם של השלטונות כבדה על המתיישבים, שגויסו לעבודות הצבא עם בהמותיהם; הועלו המסים; נגדעו עצי המטעים שבמושבות. ריבוי המרעה והמים באזור גרם להפיכתו לבסיס לוגיסטי עיקרי של התורכים; מיקומו של הגליל העליון על פרשת הדרכים בין דמשק-לנצרת הפך את מושבות הגליל למפקדה של הצבא העות'מני, ואילץ את התושבים לפנות מדי פעם בפעם את בתיהם לצרכים צבאיים. גם מכות טבע פקדו את האזור, ובעיקר – שרב ושידפון³³.

המתיישבים והמושבות בגליל העליון נקלעו למצב חמור ביותר לקראת סוף מלחמת העולם הראשונה. באזור שרר רעב:

"... כל מי שהשיגה ידו להאכיל את בני ביתו פת חרבה של דורה פעם אחת ביום – נחשב למאושר. גם הסובין החזקו אז למאכל טוב לבני אדם. במתולה מתו כמה ילדים ברעב..."³⁴

מושבות הגליל, שהתבססו על משק מטעים מונוקולטורי, לא הצליחו להתאושש מנזקי המלחמה, והתושבים החלו נוטשים את אזור הגליל העליון³⁵. השוואת נתונים על אודות המצב המשקי וההתיישבותי מהתקופה שלפני מלחמת העולם הראשונה לתקופה לאחריה – מלמדת על ירידה ממשית בגליל העליון בכל המשתנים שנבדקו: המשק, הכלכלה ומספרי האוכלוסין³⁶.

30. ש' שאמה, בית רוטשילד וארץ ישראל, מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תש"ס, עמ' 214-218.

31. מ' סמילנסקי, זיכרונות, כרך ג' [ללא ציון הוצאה], תל-אביב, תרפ"ט, עמ' נא-נד, קל"ו.

32. אצ"מ/24/143, א' חשון תר"פ. זיכרון דברים מאת ועד התאחדות המושבות בגליל העליון למנחם אוסישקין.

33. מ' אפרתי, שם, עמ' 257.

34. אצ"מ/159/249, א' אדר ב' תרע"ט. מכתב מאת ועד הפועלים במושבות הגליל העליון, המייצג 50 משפחות, ומתאר את סבלן.

35. א' גרנות, כתבים, ספר ראשון (בהתנחל עם), הקק"ל ודביר, תל-אביב, תש"א. עמ' 37-38.

36. (א) א' גרין, ארץ הגליל, ההתיישבות העברית בגליל העליון, הוצאת גורן, ירושלים, תש"ה. טבלאות סטטיסטיות על גידול ההתיישבות, המטעים וכדו' בגליל העליון משנת תר"ן ואילך.

(ב) ע' שמליץ, "התמעטות אוכלוסיית ארץ ישראל במלחמת העולם הראשונה", בתוך: מ' אליאב (עורך), במצור ובמצוק, שם, עמ' 33.

לעומת הידיעות, שבני האיכרים עוקרים מהגליל העליון בשל פגעי המלחמה – מצויות עדויות, המצביעות, שהגירה נבעה גם ממניעים אחרים: הרצון להתקרב אל מרכזי ההתיישבות העברית בגליל התחתון ובשפלת יהודה.³⁷ איכרי המושבות בגליל העליון תלו את נטישת האזור על-ידי "דור ההמשך" בעטיו של תכנון משקי לקוי:

"... במושבות הגליל העליון ישנה עכשיו נדידה. צעירים טובים עוזבים את מקום הולדתם הודות לריבוי הטבעי במשפחות האיכרים. אנו רוצים לעצור בעד החומר החקלאי המעולה הזה מלצאת את הארץ..."³⁸.

יש ממש בטענותיהם של האיכרים: מספר המשקים בכל אחת ממושבות הגליל העליון היה קטן בשל קונצפציה של תכנון משקי, שהייתה מקובלת בתקופת העלייה הראשונה, שלפיה יש להקצות לכל בית-אב 100-250 דונמים על מנת לבסס את קיומה של משפחתו. הריבוי הטבעי הגבוה יצר מצב, שמספר נפשות רב יחסית נסמך על כל נחלה – בלי לחלקה למשקים קטנים. עניין זה יצר "לחץ" על בני האיכרים, שלא יכלו לצפות, שמשקם יספק את קיומם. יתרה מזו, רכישת הנחלות וחלוקתן לא הייתה מתוכננת היטב וגרמה לכך שחלקות מרוחקות מהמושבות לא עובדו על-ידי המתיישבים. כמו-כן, גם בעיות השקיה מנעו את התרחבות המשקים.³⁹

אין ספק, שגורמים, התלויים בתכנון משקי לקוי, ותנאי החיים הקשים בגליל העליון – הולידו הגירה מהאזור, אך מתמיהה העובדה, שבאזור דליל מבחינה דמוגרפית, שבו הייתה הצפיפות 36 דונמים לאדם, בעוד שבשפלת החוף עמדה על 5.4 דונמים לאדם,⁴⁰ לא השכילו התושבים – בעזרת הגופים המיישבים – להתארגן באופן שונה, כדי לשקם את האזור ולמנוע את בניהם מלהגר ממנו.

למעשה, בגליל העליון לא הייתה מעולם בעיה של חוסר קרקעות, שבעטיה נחסם תהליך ההתיישבות: המחסום היה במשאבים כספיים לרכישת קרקעות נוספות, או בפוליטיקה הקרקעית, שהעמידה את האזור בסדר עדיפויות משני – ביחס להתיישבות בשאר חלקי הארץ. הסיבה, שבני האיכרים לא נמשכו לנחלות אבותיהם, אינה נעוצה בבעיות של חוסר נחלות או חוסר מים, שלא ניתן היה לפותרן, אלא בעובדה, שמי שהלך לשפלת-החוף – ביקש לעצמו חיי רווחה, ואילו מי שנשאר בגליל העליון היה חלוץ.⁴¹

37. ע' הדני, **ההתיישבות בגליל התחתון**, מסדה והתאחדות האיכרים בגליל התחתון [ללא ציון שנה], עמ' 57.

38. **אצ"מ" 113 / 25 / 1**, כט חשון, תרפ"ו.

39. י' בן ארצי, "מושבות הגליל העליון בשנים 1882-1914 היבטים גאוגרפיים-יישוביים", בתוך: א' שמואל, א' סופר, נ' קליאוט (עורכים), **ארצות הגליל**, אוניברסיטת חיפה, 1983, עמ' 405-426. להלן: י' בן-ארצי **מושבות הגליל העליון**.

40. ד' גורביץ וא' גרץ, **ההתיישבות החקלאית בארץ ישראל**, המחלקה לסטטיסטיקה של הסוכנות, ירושלים, תרצ"ח, עמ' 18.

41. עפ"י ראיון שנערך עם נחום הורוביץ, בבית השומר בכפר גלעדי, ביום 27/10/1980.

3. מדיניות ההתיישבות של התנועה הציונית בגליל העליון – "הלכה ומעשה"

בתקופה "המדינית" של התנועה הציונית (בעת כהונתם של ב"ז הרצל ודוד וולפסון – כנשיאי התנועה בשנים 1897-1911) הייתה המדיניות, שאין לרכוש קרקעות בארץ, לפני הבשלת התנאים הפוליטיים והחוקיים (בהתאם לעיקרון של השגת "הצ'טר" וההכרה "במשפט העמים"). עד שימולאו תנאים אלו – יש לצבור סכומי כסף רבים בקופתה של התנועה הציונית, כדי שבבוא העת ירכשו בהם שטחים נרחבים ליהודים רבים שיעלו לארץ. בהתאם לקו מדיניות זה החליט הדירקטוריון הראשון של קרן הקיימת שלא להוציא כספים לרכישת קרקעות עד להבשלת התנאים ליצירת מסגרת אוטונומית יהודית בארץ.⁴²

התנועה הציונית לא היססה לחרוג מגישתה "המדינית" ולהתאמץ לרכוש קרקעות בארץ, כל אימת שהזדמנה לידיה אפשרות של רכישת שטח גדול, שמשמעות רכישתו יכלה לשאת אופי מדיני. כך נהג ב"ז הרצל בשנת 1902, כשניסה להשיג את הג'יפתליק של החולה מידי הסולטן⁴³, וכך נהג יורשו לדעה ולהנהגה, דויד וולפסון, כשאישר עריכת סקרים מדעיים בארץ על מנת לקבוע באילו אזורים לרכוש קרקעות. הוא אף ניהל משא ומתן על אודות רכישת הג'יפתליק של החולה ובית שאן ב-1908.⁴⁴ א' רופין, ששהה חודשים מספר בארץ בשנת 1907, לפני שקיבל על עצמו את ניהול המשרד הארצישראלי, הגיש תזכיר ארוך ומפורט ל"ועד הפועל המצומצם" של התנועה הציונית, שבו הייתה המלצה לרכוש שטחים רצופים בגליל וביהודה, שבהם תתבסס אוטונומיה יהודית.⁴⁵ משמע: אזורי הגליל העליון והתחתון נחשבו כמתאימים וראויים לבסס בהם התיישבות לאומית – מראשית פעילותה של התנועה הציונית.

המהפך, שחל בתנועה הציונית מאוריינטציה "מדינית" – ל"מעשית", שינה את הגישה ביחס לרכישת קרקעות בארץ. נשיאה החדש של התנועה, אוטו ורבורג (1911-1920), דגל בגאולת הקרקע ובהעלאת עולים בד בבד עם משא ומתן מדיני, אך לא כפוף לתוצאותיו. באותה עת – נחשבו אזורי יהודה והגליל גם על-ידי המשרד הארצישראלי כיעדים התיישבותיים בעלי סיכויים טובים ומועדפים לביצוע תכניות התיישבות. ההנחה הייתה, שיוכלו להיקלט באזורים אלו 10.000 עולים לשנה. תחילת רכישת קרקעות בארץ על-ידי מוסדות ציוניים נעשתה כבר עם ראשית העלייה השנייה⁴⁶, אך לכלל מדיניות קרקעות התיישבותית מגובשת – הגיעה התנועה הציונית לראשונה ב"ועידת לונדון" (1920): אז נקבעו דפוסיים אידאיים וארגוניים להגשמת המפעל הציוני לטווח ארוך, ואלה עקרונותיהם:

42. צ' שילוני: "רכישות הקרקע הראשונות של הקרן הקיימת (1904-1914) – כוונות מול מציאות", בתוך: ר' קרק (עורכת), גאולת קרקע, שם, עמ' 118-150.

43. מ' סמולנסקי, יהושע חנקין, הקק"ל, ירושלים, תש"ו, עמ' צ"ג.

44. י' ציטרין, תולדות החולה, שם, עמ' 38-56.

45. צ' שילוני, הקרן הקיימת וההתיישבות הציונית 1903-1914, יד יצחק בן צבי, 1990, עמ' 35, 43-45.

46. מ' שילה, ניסיונות בהתיישבות, המשרד הארץ ישראלי 1908-1914, יד יצחק בן צבי, ירושלים, תשמ"ח, עמ' 21-25, 41, 63.

- א. שיתוף פעולה בין הון לאומי לבין תנועת פועלים מאורגנת.
- ב. הקרנות יספקו את האמצעים.
- ג. ההסתדרות הציונית תפקח על פעולות ההתיישבות.
- ד. החלוצים יהיו את החומר האנושי המובחר, שיירתם למשימות לאומיות.
- ה. רכישת הקרקעות תתבצע באזורים סמוכים ורצופים. בעקבות דיוני הוועדה ועל בסיס עקרונותיה – הוקמה קרן היסוד⁴⁷.

התכנית, שנקבעה בוועידת לונדון, לא יצאה לפועל. שורש הכישלון טמון בין השאר בעטייה של המחלוקת, שהתגלעה בין הנהלת ההסתדרות הציונית לבין הסתדרות ציוני ארה"ב על דרכי העבודה הרצויות בארץ. זוהי, למעשה, המחלוקת העקרונית הראשונה בין יוזמה והון פרטיים לבין מימון ציבורי⁴⁸.

בעת כינוסו של הקונגרס ה-14 בווינה (13-18 באוגוסט 1925), שעמד בסימן העלייה הרביעית, נתקבלו החלטות עקרוניות לגבי גיבושה של המדיניות הקרקעית הלאומית, על בסיס התכנית, שנקבעה בלונדון ב-1920:

"בכפר יש לקנות ראשונה קרקעות השטחים סמוכים וגדולים, כדי לאפשר להסתדרות הציונית הגשמת תכניותיה הרחבות בהתיישבות..."⁴⁹.

מדיניותה של התנועה הציונית בשנות ה-20 לא סיפקה, למעשה, את צרכי ההתיישבות. החלטות ועידת לונדון (1920) והחלטותיו של הקונגרס ה-14 לא יושמו. לא תוכננו לפיכך בפועל תכניות רכישת הקרקעות וההתיישבות לטווח ארוך. העבודה בשטח הייתה תולדה של רעיונות חלקיים מקבילים ומצטלבים, אשר הגשמתם הייתה תלויה בהזדמנויות לרכוש קרקע ו/או בתמורות הפוליטיות שחלו בארץ. למעשה, נגררה התנועה הציונית לרכישת קרקעות במישור החוף ופיתחה גישה של "העדפה אזורית" – עקב האילוצים במימוש "הפוליטיקה הקרקעית" שלה. הטעמים לכך היו:

- א. במישור החוף היו זמינים לרכישה שטחים גדולים ורצופים, שהיו בבעלותם של אפנדים מעטים, שמטרתם הייתה רווח כלכלי. כמו-כן, קרקעות אלו היו ריקות יחסית מפלאחים. נתונים אלו אפשרו לבצע רכישת קרקעות ללא סיבוכים.
- ב. ניתן היה להכשיר קרקעות אלו בעלות נמוכה, ולהעלות עליהן מתיישבים רבים. מכאן, שניתן היה ליצור אזור התיישבותי נרחב בעל אופי לאומי מובהק.

47. (א) א' אוליצר, מפעל היסוד-כ"ה שנות פעולה של קרן היסוד, הלשכה הראשית של קרן היסוד, ירושלים, 1946, עמ' 9-10.
 (ב) א' גרנובסקי, פוליטיקה קרקעית לאומית להלכה ולמעשה, הקק"ל, ירושלים, תרצ"ה, עמ' 1-3.
 48. ח' ליבסקי, "המדיניות הפינאנסית של ועד הצירים 1918-1921, תקופת מעבר או הנחת יסוד" קתדרה, 16, תמוז תש"ם, עמ' 70.
 49. אצ"מ 1877 / 5 / KKL, מהתאריך 16/9/25. החלטות הקונגרס הציוני ה-14.

ג. ההון-הפרטי, שקדם בפעולתו להון הלאומי בארץ, פעל בעיקר במישור-החוף, ובמידה רבה הכתיב את אזורי הפעילות של ההון הלאומי.

ד. ההתיישבות העירונית זכתה לתנופת התפתחות גדולה במהלך שנות ה-20. אף-על-פי שהאידיאולוגיה הציונית דגלה בהתיישבות כפרית, היא נאלצה להכיר בחשיבותה של "העיר העברית" בתהליך העלייה ובניין הארץ. הוברר הקשר שבין האורבניזציה לבין פיתוחה של ההתיישבות הכפרית בארץ-ישראל – תוך כדי פיתוח מערכת יחסי-גומלין ביניהן. המושבות הגדולות והוותיקות שבשרון וביהודה – החלו לקבל צביון של יישובים בעלי אופי עירוני, ובסביבותיהן התרחשה פעילות ענפה של רכישות קרקע, הקמת שכונות פועלים ויישובים כפריים נוספים.

ה. הבריטים, בעלי המנדט על ארץ-ישראל, השפיעו רבות על התפתחות המרקם ההתיישבותי בארץ. אף-על-פי שהארץ נתפסה על ידם כארץ חקלאית, הם האיצו את הפיתוח העירוני והשפיעו עליו מאוד. הבריטים, המונעים על-ידי צורכי האוכלוסיה, תמכו בפועל תמיכה רבה יחסית בנפות המרכז ביחס לנפות הפריפריאליות. מכאן, שהיה מתאם בין הדגשים בהשקעות ובפעילות של ההתיישבות הציונית לבין עקרונות הפיתוח של הממשל המנדטורי. שניהם כיוונו, למעשה, ל"העדפה אזורית" של מישור החוף⁵⁰.

אברהם גרנובסקי, מנהלה של הקרן הקיימת, מאפיין את הפוליטיקה הקרקעית של הקרן הקיימת בשנות ה-20 ובתחילת שנות ה-30 ומבקר אותה קשות – בכותבו:

"... פרט לעתות משבר, שאז מתגברת פעילות הקרן הקיימת, לא יוכל איש להגיד, כי הקרן הקיימת הגשימה למעשה את התעודה שהוטלה עליה – לשמש נושא הפוליטיקה הקרקעית של היהודים..."⁵¹.

יוסף וייץ, מאדריכלי גאולת הקרקע בתקופת המנדט, מסביר, שבעיתות משבר פעלה הקרן הקיימת במהירות, בנחישות ובכל אזורי הארץ – במיוחד באזורים פריפריאליים – בשיטת "תקיעת הקנה". משמע: קביעת עובדות בהתיישבות. זאת – משיקולים מדיניים הכרוכים במאבק על הארץ. אץ הגישה הזאת אימצו הקרנות הלאומיות "בשנות הסער" החל מפרעות תרצ"ו ואילך. ביחס למגבלות ה"פוליטיקה הקרקעית" ולדרכי מימושה על-ידי ההון הלאומי בשנות ה-20 ועד לפרוץ המאורעות כותב וייץ:

"...ברור לנו: אין תכנית מחושבת מראש לרכישת הקרקע בארץ-ישראל (ההדגשות שלי – י"צ). וגם לא ייתכן, שתהיה תכנית כזאת, או שתהיה שיטה

50. י' ציטרין, "פוליטיקה הקרקעית של התנועה הציונית בשאלת גאולת הארץ בשנות ה-20". שאנון, ד', חשון תשנ"ט, עמ' 155-170.

51. א' גרנובסקי, מדיניות קרקעית עברית בארץ ישראל, ראובן מס, ירושלים, תרצ"ח. עמ' 109-112. אברהם גרנובסקי (גרנות), מנהל הקרן הקיימת. ב-1919 התחיל עבודתו בקרן הקיימת בהאג. ב-1922 עלה לארץ ומשנת 1934 ניהל את הקרן הקיימת, משנת 1945 והיה יו"ר הדירקטוריון שלה.

מעובדת על-ידינו, לפי הכללים הרצויים לנו, שהרי בעלי הקרקע הם מחוצה לנו ואינם שותפים לתכנית שאנו מתווים לעצמנו. שום כללים קודמים – אפריוריים לרכישת קרקע לא יצליחו, ושום תקנות – הלכות לא תישארנה בתוקפן...⁵².

"קופתה הריקה" של התנועה הציונית והמשברים הכלכליים, שעברו על היישוב היהודי בשלהי העלייה השלישית (1923) ובשלהי העלייה הרביעית (1927) – הגבילו במידה רבה את יכולתם של הקרנות וההון הלאומיים לתכנן ולהוציא לפועל תכניות התיישבות רחבות ובעלות מעוף. אפילו ביצוען של תכניות התיישבות מינימליות נתקלו בקשיים, כפי שמשקף מהפרוטוקולים של הנהלת הקרן הקיימת לישראל בשנת 1923:

"... האם צריכה הקרן הקיימת להכריז הפסקה בקניית קרקעות ... **אי-אפשר להוציא לפועל גם את התכניות הכי מינימליות** (ההדגשות שלי – י"צ) ... מובן מאליו, כי תשלומי החובות של הקרן הקיימת ומילוי התחייבויותיה, שקיבלה עליה מקודם – קודמים לרכישת קרקעות חדשות..."⁵³.

המצב המתואר בישיבות הדירקטוריון בשנת 1923 חוזר על עצמו גם בהחלטותיו לשנת 1925:

"הקרן הקיימת במצבה הכספי היום – אין לה אפשרות להקציב כספים לאיזו עבודות שהן, גם לא להגדיל התחייבויותיה ... בשביל הגשמת עבודות ההשכחה יש למצוא מקורות אחרים מלבד ההכנסות הרגילות..."⁵⁴.

הכנסות הקרן הקיימת בשנות השיא של העלייה הרביעית אינן עולות בשיעור יחסי לגידול האוכלוסייה. בעיקר נחלש זרם התרומות מארה"ב. ההון הלאומי אינו מסוגל לספק את הצרכים המתהווים.⁵⁵ המציאות מכתובה ומגבילה את מגמת ההשקעות, שבעיקרן "מכבות שריפות" ומכוונות לאזורים, אשר בהם מרוכזת האוכלוסייה. מכאן, שאין תכנון לטווח ארוך. אם כן, "העדפה אזורית" היא הכרח הנובע "מחסרון כיס". המצב הכספי הקשה אינו זמני ומתמשך עד סוף שנות ה-20, כפי שמשקף מהחלטות הדירקטוריון של הקרן הקיימת בשנת 1926:

"... כל ההחלטות בנוגע לתקציבים – הן לא מתבטלות, אלא שהגשמתן רק נדחית, עד שהאפשרויות של הקרן הקיימת – ירשו אותן ... על הלשכה הראשית להמשיך (את) המו"מ על הקניות השונות, אבל בתנאי שהתשלומים בשביל הקרקעות יידחו לשנים הבאות. **רק אחרי שיושב המצב הכספי של הקרן הקיימת (=ישתפר), תהיה בדירקטוריון התייעצות על הקרקעות, שכבר הוחלט עליהן, כדי לקבוע**

52. י' וייץ, **המאבק על האדמה**, טברסקי, תל-אביב, תש"י, עמ' 80-81.

53. **אצ"מ**, 28/6/1923, KKL / 5 / 1876. "פרוגרמה מינימלית לרכישת קרקעות ע"י הקרן הקיימת במשך השנתיים הבאות".

54. **אצ"מ**, 29/12/1925, KKL / 5 / 1205. ישיבת הדירקטוריון של הקק"ל.

55. פ"ה קיש, **יומן ארצישראלי**, כרך א', אחיאסף, תל-אביב, תרצ"ט, עמ' 203.

באיזה סדר להגשים אותן (הדגשות שלי – י"צ) ...⁵⁶.

יוסף וייץ קובע, שההון הלאומי והמוסדות הציונים המיישבים – לא פעלו בגליל העליון משיקולים כספיים-תקציביים. הם, כאמור, התרכזו במישור החוף ובעמקים על-פי העיקרון של "העדפה אזורית". את הגליל העליון הותירו לפעילותה של יק"א/פיק"א, שנחשבה על-ידי המשרד הארצישראלי כממונה על ההתיישבות באזור כבר מהתקופה העות'מנית. גם פ"ה קיש, ראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית בירושלים בשנות ה-20, סבור, שהאזור מסור בלעדית לפיק"א, שהיא בעלת העניין בו, ולכן נמנעו המוסדות הלאומיים מהתערבות בנעשה באזור.⁵⁷

4. חלוקת העבודה בין ההון הלאומי לבין יק"א/פיק"א בגליל העליון

מבחינה היסטורית קדמו פעולות ההון הפרטי לפעולות ההון הלאומי בארץ-ישראל בשנים רבות, על-ידי פעולתן של חברות פרטיות וחצי-ציבוריות, אשר קנו אדמות על-מנת ליישבן על-ידי חבריהן שבחוף לארץ.⁵⁸ עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה היו בידי היהודים 420.000 דונמים: מתוכם רק 4% היו חלקה של הקרן הקיימת, 58% מהמקרקעין נרכשו מכספי הברון רוטשילד ו-38% נרכשו על-ידי חברות ציבוריות, אגודות "חובבי-ציון" ואנשים פרטיים.⁵⁹ אחוז ההשקעה הנמוך ביותר של הקרנות הלאומיות על בסיס אזורי עד לאמצע שנות ה-30 היה בגליל: כ-2% בלבד מסך ההשקעות, כאשר חלק הארי של סיוע מועט זה הופנה לגליל התחתון.⁶⁰

בן גוריון טען, שהאוריינטציה היישובית של התנועה הציונית בשנות ה-20 הייתה להסתמך על המעמד הבינוני. לדעתו, חל, למעשה, נתק בין "נושאי התנועה" ל"נושאי המפעל", דהיינו בין הפועלים-החלוצים, שקבעו עובדות בהתיישבות ובגאולת הארץ, ובין ההנהגה הציונית, אשר לא זכו ממנה לגיבוי של ממש. בכך טמון ההסבר, על-פי ניתוחו של בן-גוריון, לכישלון ההתיישבות של ההסתדרות הציונית. התוצאה הייתה ריכוז ההתיישבות ב"אזורי הרווח" של הארץ, קרי מישור החוף.⁶¹

מובן, שהסברו של בן גוריון הנו מגמתי ופוליטי במידה מסוימת, אך יש בדבריו משום חידוד בהצגת הבעיה: מהן תוצאות המאבק בין ההון הפרטי ללאומי, ומה השפעתו על ההתיישבות בגליל העליון?

56. אצ"מ, KKL / 5 / 1205, 22/2/1926. ישיבת דירקטוריון הקרן הקיימת.
57. (א) י' גולדשטיין, "חידוש רכישת האדמות בגליל העליון המזרחי בתקופת המנדט", בתוך: י' קרק (עורכת), גאולת קרקע, שם, עמ' 247-250.
(ב) ש', שאמה, שם, עמ' 272.
58. ל' דוכן-לנדוי, החברות הציוניות לרכישת קרקעות בארץ ישראל 1897-1914, יד יצחק בן צבי, ירושלים, תש"ם. ראה בעיקר פרקים ד' ו-ה'.
59. י' זימון, עם שנת היובל לקרן הקיימת, הקרן הקיימת, ירושלים, תשי"א, עמ' 32.
60. ד' גורביץ וא' גרץ, שם, עמ' 57, 72.
61. ד' בן גוריון, זכרונות, חלק א', עם עובד, תל-אביב, 1973, עמ' 334-337.

שנתון "מע" – תשס"ד כרך ט'

לדעתו של בן גוריון, מוטלת האשמה על הנהגת התנועה הציונית-הבורגנית בתפיסתה, שאינה מנווטת את משאביה המצומצמים בהתאם לייעדים החלוציים ויוצרת בכך מחדל בהתיישבות ובהתנחלות. סיוע להערכתו מקבל בן גוריון דווקא מיריבו הפוליטי המובהק, זאב ז'בוטינסקי, בקונגרס הציוני ה"ז" (1929), המחייב את העדפת היוזמה הפרטית – כאסטרטגיה יישובית:

"כיום ידוע לכל אדם את אשר לא הבינו לפני ארבע שנים ואולי אף לפני שנתיים... הבניין האמיתי הציוני של הארץ לא יוצר בדרך של אוסף – כספים לאומי, אלא על-ידי התגייסות חופשית של סכומי –הון אינדיווידואליים. **ועובדה היא, כי ההון הולך מרצונו החופשי רק לאותם מקומות, שבהם קיימים תנאים פוליטיים מתאימים** (ההדגשות שלי – י"צ)⁶².

גישת הרוב בתנועה הציונית בשנות ה-20 דגלה במבנה משקי קפיטליסטי-פרטי ביסודו – בניגוד לגישת השמאל, ששאף למבנה משקי-סוציאליסטי. גישה זו של ההנהלה הציונית נבעה בעיקר משתי סיבות: (א) השקפת עולמם של רוב חברי התנועה, שראו במשק קפיטליסטי מבנה, שיבטיח יעילות ופריון כלכליים. (ב) משיקולים לאומיים של הרצון לשמור על זיקתו של הציבור היהודי בגולה, שהיה ברובו בעל נטיות בורגניות, למפעל הציוני בארץ-ישראל, על-ידי הזרמת-הון ועלייה⁶³.

במשך שלושים שנה בערך (החל ב-1870 שנת ייסוד מקווה ישראל) היה ההון הפרטי הגורם היחידי, שפעל ברכישת קרקעות ובהתנחלות בארץ. רק מתקופת העלייה השנייה, וביתר שאת מייסוד המשרד הארצישראלי (1908) – נכנס גם ההון הלאומי לתחום "גאולת הקרקע". פעילותו של ההון הלאומי באה לידי ביטוי מובהק בשנות-משבר, בעוד שההון הפרטי היה דומיננטי בשנות גאות כלכלית: בשנת 1923, שנת "משבר העלייה השלישית", נרכשו 89.9% מרכישת הקרקעות על-ידי ההון הלאומי. בשנת 1927, שנת "משבר העלייה הרביעית", 98.9% מהרכישות בוצעו על-ידי קרנות לאומיות⁶⁴.

בדרך כלל לא נכללו המושבות הוותיקות בתחום פעולותיהן של הקרנות הלאומיות, להוציא עזרה מסויימת למען החדרת פועלים עבריים, והיענות לצורכי המושבות בשעת-הדחק⁶⁵. ההון הפרטי הכתיב במידה רבה את אזורי הפעולה של ההון הלאומי, שכן כאשר החל ההון הלאומי לפעול בארץ, הוא המשיך לרכוש קרקעות באותם שטחים, שפעל בהם ההון הפרטי, וזאת – מהסיבות הבאות:

א. הרצון ליצור שטחים רצופים בעלי משמעות מדינית.

62. ז'בוטינסקי, **נאומים (1927-1940)**, עדי זבוטינסקי, ירושלים, תש"ח, עמ' 75.
 63. י' מצר, **הון לאומי לבית לאומי 1919-1921**, יד יצחק בן צבי, ירושלים, 1979, עמ' 28-27.
 64. א' גרנובסקי, **מדיניות קרקעית עברית בארץ ישראל**, שם, עמ' 108, טבלה מס' ז'.
 65. ד' גלעד, **היישוב בתקופת העלייה הרביעית**, עם עובד, תל-אביב, 1973. עמ' 76. הוא מצוין, שהיו סה"כ חמש מושבות, שזכו בתקופת העלייה הרביעית לתמיכת המוסדות: גדרה, כפר-אוריה, באר טוביה, באר יעקב וכפר סבא.

ב. רצון למנוע ספסרות בקרקעות והאמרת מחיריהן על-ידי ביקוש גדול ותחרות בין חברות פרטיות וחצי-ציבוריות.

ג. כדאיות כלכלית.

למעשה, ההון הפרטי, בשנות ה-20, היה גורם מאיץ, וההון הלאומי משלים ומווסת⁶⁶.

ידועים ניסיונות ספורים לייצור מסגרות של תיאום ושיתוף פעולה בין ההון הפרטי ללאומי בשנות ה-20, אולם ניסיונות אלו לא עלו יפה, בדרך-כלל, ולא הוכתרו בהצלחה, שכן הייתה מגמה שונה במהות ובתכלית של עבודת שתי צורות ההון⁶⁷.

אזור הגליל העליון נחשב, כאמור, לשטח פעולתה הבלעדי של יק"א, והקרנות הלאומיות נמנעו מלהתערב בנעשה באזור. יק"א צמצמה עד למינימום ההכרחי את פעולתה בארץ – בכלל, ובאזור הגליל העליון – בפרט, וזאת – משיקולים מעשיים:

א. להערכת מומחה, מחירי הקרקעות בארץ היו גבוהים בהשוואה לאזורי-התיישבות אחרים בעולם.

ב. חוסר אימון בשלטון "התורכים הצעירים", ובמיוחד – ביחס לכוונותיהם בקשר להתיישבות היהודית בארץ.

ג. בעטייה של המגבלה לרשום את הקרקעות שנרכשו נשם על נשם נתינים זרים. אמנם עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה המשיכה יק"א לרכוש קרקעות באופן מצומצם – להרחבת יישוביה בגליל העליון, אך גם פעילות זאת נעשתה בלחצו של הברון רוטשילד, שעמד בראש "הוועדה הארצישראלית" של יק"א והעמיד לרשותה קרנות על חשבוננו כדי לממן את הרכישות⁶⁸.

חוסר רצונה של יק"א/ פיק"א להכניס שינויים מהותיים במבנה המשק החקלאי בגליל העליון, ובעיקר – הצורך להשקיע בהסבת משק הפלחה, הבנוי על יסודות פרימיטיביים, ולאמץ את עקרונות המשק המערבי, שהוכיח את עצמו – הוליד מצב משקי ויישובי קשה בגליל העליון. תושבי האזור מפנים פעם אחר פעם בקשות לגופים הלאומיים לבוא לעזרתם ולקבל אחריות לנעשה באזור.

"...כנראה, עודנה מחזיקה ההנהלה הציונית בדעה הקדומה לבלתי השתתף במשקים, הנמצאים על אדמת היק"א ואינה מוכנה לנקות (= להתנער?) מזה. הדבר מעמיד את

66. (א) א' גרנות, **תמורות אגרייות בישראל ובעולם**, דביר, תש"ו, עמ' 26, 46-48.
(ב) א' אוליצר, מפעל היסוד, **כ"ה שנות פעילותה של קרן היסוד 1921-1946**, הלשכה הראשית של קרן היסוד, ירושלים, תש"ו, עמ' 33-34.
(ג) י' יערי, **יהושוע חנקין**, מסדה, תל-אביב, תרצ"ג, עמ' 61 – מציין את ראשוניותו של ההון-הפרטי ברכישת אדמות עמק יזרעאל.
(ד) מ' סמילנסקי, **ברכת האדמה**, הלשכה הראשית של הקרן הקיימת, ירושלים, תש"ב, עמ' 17.
67. (א) ש' רייכמן, **ממאזה לארץ מושב**, יד יצחק בן-צבי, תשל"ט, עמ' 39.
(ב) ש' רייכמן, **עיר ואזור (1975)**, 3, עמ' 47-56: "שלוש דילמות בהתפתחות היישוב היהודי בארץ ישראל: התנחלות, אוכלוסיה ושקום".
68. מ' שילה, "המוסדות הציונים וחברת יק"א – שיתוף פעולה ברכישת קרקעות (1905-1914)", בתוך: ר' קרק (עורכת), **גאולת הקרקע**, שם, עמ' 156-164.

המשקים בגליל העליון במצב חמור מאוד. אנו עומדים בפני דילמה איומה של קיום, ואם לא תבוא התעניינות הדרושה מצד המוסדות, צפוי בגליל העליון מבנה של התנוונות וחורבן. המשקים שלנו היום הם חסרי בסיס איתן של קיום ונעדרי פרספקטיבה להתפתחות בעתיד... חלק מהאנשים, מתוך אי בטחון בקיום ומתוך ייאוש – עזבו את הגליל העליון ועברו למשקים אחרים... אין ההנהלה הציונית רשאית להסתלק מהמשקים בגליל העליון רק מתוך נימוק, שהם אינם על אדמת קרן הקיימת"⁶⁹.

אי התערבותם של המוסדות הלאומיים במעשה ההתיישבות בגליל העליון – נבע ממצוקה כספית, ומתוך תקווה, שיק"א/פיק"א תישא באחריות ליישובים ולמתיישבים. יחד עם זאת, אין התעלמות מוחלטת של המוסדות הלאומיים מהמצוקה הקשה, שהאזור נתון בה, וקיימת השתתפות כספית, המותנית באופן קטגורי גם בהקצאת משאבים באופן מקביל על-ידי יק"א/פיק"א – במימון הוצאות לבניית מבנים ולרכישת בהמות וכלי עבודה. המוסדות הציונים לא הסכימו לרכוש קרקעות נוספות לצורכי הפיתוח של היישובים באזור⁷⁰, או להיכנס להשקעות כבדות בהסבת המשקים למודרניים ולרנטביליים⁷¹. נחום הורביץ, מוותיקי האזור⁷², טען, שהמוסדות הציוניים נימקו את אי-התערבותם בנעשה באזור עד לרכישת זיכיון החולה ב-1934 – בחוסר משאבים. לדעת המתישבים באזור, ניתן היה לחלק את משאביהן המצומצמים של הקרנות הלאומיות באופן שגם הגליל העליון ייהנה מהם. אלא שהאנשים, שהנחו את הפעילות ההתיישבותית בארץ-ישראל, כגון מנחם אוסישקין, ראו בהעדפת ההתרכזות האזורית פתרון טוב – בניגוד לתעוזה ולהרפתקנות שבהתיישבות ובהשקעות בגליל העליון. משמע: גורמי הסיכון באזור מרוחק ובעייתי מבחינה יישובית וביטחונית היו היסוד להחלטה למנוע את תמיכת המוסדות הלאומיים בהשקעות באזור, ובכך לסכן את המשאבים הכספיים, שבלאו הכי היו מצומצמים⁷³. יוצא אפוא, שמלכתחילה לא בא הגליל העליון בחשבון – כאזור פעולה אפשרי של הקרנות הלאומיות על בסיס שיקולי "העדפה אזורית". הקרנות הלאומיות, שדאגו להשלים ולווסת את פעילותן של ההון הפרטי בשפלת-החוף של הארץ, כמעט אינן עושות מאומה בעניין זה בגליל העליון. זאת – על רקע המחדל, שמפגינה יק"א/פיק"א בשיקומו ובפיתוחו של האזור בשנות ה-20. ריחוקו וניתוקו של האזור ממרכז הפעילות היישובית: העמקים ומישור החוף – היו לו לרועץ. קיומן של בעיות ביטחון ותנאים פוליטיים קשים באזור היוו סכנה של ממש להתיישבות ולעמידת ההשקעות בגליל העליון.

69. אצ"מ : 15 / 254a, ה' מרחשוון תרפ"ה.

70. אצ"מ : 10 / KKL, ה' מרחשוון תרפ"ז. ישיבת הדירקטוריון של הקרן הקיימת.

71. ארכיון העבודה, תיק IV 235, 2/12/1925. "דו"ח פעילות המרכז החקלאי תרפ"ג-תרפ"ז".

72. נחום הורביץ, "חבר בגדוד העבודה", חבר משק כפר-גלעד, מרכז זיכיון החולה משנת 1934 במשך 18 שנים.

73. נחום הורביץ, ראיון בע"פ שנערך ב-27/10/1980 בכפר גלעדי.

5. ביטחון, נגישות ומיקום – כגורמים מעכבים בפיתוחו של הגליל העליון מסוף מלחמת העולם הראשונה ועד לרכישתו של זיכיון החולה

בעיות הביטחון בגליל העליון החלו עם ייסודה של המושבה הראשונה באזור: איכרי ראש-פינה הותקפו על-ידי שכניהם הבדואיים משבט "ערב אל זנגריה", ששכנו מזרחית למושבה⁷⁴.

גם על מטולה נערכו התקפות שוד וביזה בשנת 1900 על-ידי שכניהם הדרוזים והמתואלים, שטענו שאדמות מטולה נלקחו מהם במרמה. בכפרי הדרוזים, המתואלים והצ'רקסים – הורגש מתח בעקבות ייסודן של המושבות בגליל העליון, שכן עם רכישת הקרקעות וההתנחלות היהודית באזור – עלה החשש, שיופר האיזון העדין והרגיש שבחלוקת הקרקעות. המתח ירד עם נכונותם של המתיישבים היהודיים להעסיק את הכפריים במשקיהם כשומרים וכפועלים חקלאיים. למעשה, עמדו מתיישבים יהודים חסרי-אונים מול המקומיים, שכן הגליל העליון היה מנותק משאר חבלי הארץ, ודרכי התחבורה אליו ובתוכו היו משובשות. הפיקוח של הרשויות העות'מניות, ווילאת בירות, על הנעשה באזור היה רופף מאוד ולא יעיל⁷⁵.

בעיות הביטחון והסכסוכים בגליל העליון נשאו אופי מקומי בלי גוון לאומי או אנטי-יהודי. עם זאת, התנכלויות השכנים הערביים למתיישבים היהודיים היו שכיחות יותר בגליל העליון, בתקופת העלייה הראשונה – מאשר בשאר אזורי ההתיישבות היהודית ביהודה ובשומרון. האלימות, הגנבות וההתנכלויות – יצרו מתח רב וחששות לעתיד ההתיישבות היהודית באזור⁷⁶.

בזמן מאורעות תר"פ בארץ-ישראל ובעקבות ההתקפה על תל-חי – גאה המתח הביטחוני בגליל העליון, וגברה הרגשת המצוקה והחרדה של התושבים היהודיים⁷⁷. המצב המדיני הרגיש של האזור, שהתבטא בחילוקי דעות בין הצרפתיים לבריטים על אודות קביעת גבול הצפון – יצר סיטואציה של אי-יציבות ואי-וודאות לגבי עתידו – בנוסף לבעיות הביטחון השוטפות שתוארו לעיל. בשל כך נמנעה יק"א מלהשקיע בפיתוחן של המושבות בגליל העליון⁷⁸. המורכבות של בעיות ביטחון, אי-יציבותו של האזור והסתייגותה של יק"א מלפתח ולהשקיע בו משאבים, ובמיוחד סירובה לרכוש קרקעות באזור⁷⁹ – האיצו את תופעת הנטישה, לרבות זו של מתיישבים, שהגיעו

74. א' יערי, זיכרונות ארץ-ישראל, עמ' 516-518.

75. ש' שאמה, שם, עמ' 132, 176-179.

76. ר' קרק (עורכת), גאולת הקרקע, שם, עמ' 116-120.

77. (א) נ' רוגל, "שלוש אסיפות – מסמך למאורעות הגליל העליון, תר"פ", קתדרה, 12, תמוז תשל"ט, עמ' 196-206.

(ב) נ' הורביץ, בראיון בע"פ ב-27/10/1980, סיפר לי, שרבים מתושבי הגליל העליון נטשו את האזור בעקבות מאורעות תר"פ. הדעה המקובלת לגביהם הייתה, שמי שלא נשאר באזור להגן עליו – לא רצוי בו, אך בפועל – בשל מצוקת האזור – לא ננקטו כלפיהם צעדים מעשיים כלשהם.

78. י' גולדשטיין, "חידוש רכישת האדמות בגליל העליון המזרחי בתקופת המנדט", בתוך: ר' קרק (עורכת), גאולת הקרקע, שם, עמ' 251.

79. ארכיון עבודה תיק 235 IV, 2/12/1925. "דו"ח פעילות המרכז ההקלאי תרפ"ג-תרפ"ז".

לאזור מסיבות אידאולוגיות צרופות – כמו "קבוצת הרועים מגדוד העבודה":

"מכיוון שאדמת המרעה שלנו נמצאת בריב בין הערבים, שמעבדים אותה יותר משלושים שנה, לבין יק"א, וזה מפריע לנו בסידור עבודתנו כעת, לכן החלטנו לעזוב את המקום ובאופן זמני לעבור לגליל התחתון..."⁸⁰.

הרצון של התושבים היהודיים בגליל העליון להימנע מחיכוכים עם שכניהם והניסיונות לקרבם ולפייסם על-ידי העסקתם – לא הביאו לתוצאות המקוות, כפי שמתאר את המצב א' גולומב:
 "... הכוח היחידי במושבה היה ערבי. השומר והפועל הערבי נעשו לקבועים, בעלי זכויות, לעיתים בעלי זכויות-יתר. במושבות אחדות: ראש פינה, זכרון (יעקב) – הגיעו למספר מכריע..."

בשל כך ירדה רמתם החברתית והכלכלית של המושבות והתושבים. חלקם, בתמיכת יק"א, נאלצו לעזוב את האזור.⁸¹ גם י' טבנקין מדווח בשנת תר"פ מהגליל העליון, שהמצב הביטחוני חמור בשל ריבוי התושבים הערבים, שפוגעים בנפש וברכוש ומגבירים את אי-היציבות ואי-הוודאות לגבי עתידו של האזור – בנוסף למחלוקת המדינית בין צרפת לאנגליה בשאלת קביעת גבול הצפון.⁸²

ריבוי הפועלים הערביים, ששימשו כוח עבודה במשקי הגליל העליון, דחק את רגליהם של פועלים עבריים, שלא יכלו להיקלט באזור.⁸³ ניתוקו של הגליל העליון, דרכי התעבורה הלקויות אליו ובתוכו, בנוסף למיקומו באזור, שהיה רווי במתח פוליטי ובהתנגשויות אתניות – חשף את היישובים היהודיים לסכנות. כך אירע בשנת 1925 – עם פרוץ המרד הדרוזי בסוריה, שהתפשט והגיע גם לאזור מטולה. כפי שאנו למדים מתיאורו של פ"ה קיש:

"...אל הדרוזים נגררים תמיד המוני בדואים מזוינים, וגם שודדים ופרחחים מתואלים, שאינם משתתפים בקרבות, אך נספחים הם על המנצחים לבוז בז... אחדים מן המומחים סברו, כי מחמת התחבורה הרעה שבין ראש-פינה למטולה – תחליט אולי ממשלת ארץ-ישראל לפנות את השטח מצפון לראש פינה... על צד האמת, היה צריך כביש זה להיסלל מיד כשעברה מטולה לרשותה של ממשלת המנדט של ארץ-ישראל..."⁸⁴.

לנגישותו הלקויה של האזור היו, כמובן, גם השלכות כלכליות ומשקיות קשות:
 "... גורם המקשה על קיום משקי הגליל העליון הוא חוסר חיבור טוב עם פנים

80. אצ"מ : 2/1/1925, s / 15 / 254 a

81. א' גולומב, **חביון עוז**, חלק א', מערכות, 1953, עמ' 366.

82. י' טבנקין, **דברים**, כרך א', (1918-1934), הקיבוץ המאוחד, 1967, עמ' 337-340.

83. א' גרנות, **כתבים**, ספר ראשון, שם, עמ' 67.

84. פ"ה קיש, **יומן ארצישראלי**, שם, עמ' 236-237, 253.

הארץ והעדר שוק למכירת התוצרת. למחנניים ואילת-השחר ישנו השוק המוגבל מאוד של צפת. לכפר-גלעדי ותל-חי אין כמעט כל שוק. זוהי פרובלמטיקה לגליל העליון.⁸⁵

אי יציבותו של הגליל העליון מבחינה מדינית בשל המחלוקת על גבול הצפון, בעיות הנגישות הקשות ובעיות הביטחון המרובות – גרמו, שההון הפרטי – כולל יק"א / פיק"א – נמנע לחלוטין מלהשקיע באזור במהלך שנות ה-20 ועד לאמצע שנות ה-30. גם ההון הלאומי, שוויסת והשלים את פעולתו של ההון הפרטי, פעל בשיטת "העדפה אזורית" בעמקים ובמישור החוף ונמנע מלהיכנס לפעילות בגליל העליון. זאת – משלשה נימוקים עיקריים:

- א. הנימוק הפורמלי, שבו נאחזו ראשי הקרנות הלאומיות, היה, שהגליל העליון נתון לפעילותה ולאחריותה הבלעדיות של יק"א / פיק"א.
- ב. בעיית הביטחון: האזור לא קלט עלייה חדשה, ולכן קניית קרקעות בו – אפילו כרזרבה קרקעית לאומית – נחשבה השקעה ברמת סיכון גבוהה מנקודת ראות "משקית", עקב אפשרות השתלטות הערבים על הקרקעות.
- ג. בעיות תקציב: רכישת קרקעות, טיובן והחזקתן ללא מתיישבים קבועים – מסכנים את עצם ההשקעה. יתרה מזו, בשל מצבן הכספי הקשה של הקרנות הלאומיות – לא היה זה מן התבונה להפנות משאבים לאזור בשל רמת סיכון גבוהה. זאת – בגלל המטלות המרובות והדחופות, שעמדו בפני הקרנות הלאומיות באותה עת.

סיכום ומסקנות

בגליל העליון הייתה תסיסה התיישבותית גדולה ברבע האחרון של המאה י"ט ובתקופת העלייה הראשונה. האזור היה במוקד התעניינותם של מנהיגי התנועה הציונית, אשר שקלו לרכוש חלקים נרחבים מקרקעותיו מסיבות התיישבותיות ומדיניות כאחת. עולי העלייה השנייה, אשר ההתיישבות ביישובי ספר, ובייחוד בגליל העליון, הייתה יסוד חשוב בהשקפתם האידיאולוגית, כמעט אינם פועלים באזור לפני מלחמת העולם הראשונה. דווקא בשעת המשבר הקשה להתיישבות בארץ-ישראל, בעת מלחמת העולם הראשונה, זוכה הגליל העליון לתנופת התיישבות, שמקורה בעיקר בחוגי "פועלי ציון" ו"השומר".

מתום מלחמת העולם הראשונה ועד לרכישת "זיכיון החולה" ב-1934 נמצא האזור במחדל התיישבותי, ומובחנת בו נסיגה בכל הפרמטרים היישוביים העיקריים: נטישת האזור על-ידי בני

85. ארכיון העבודה: תיק IV 253. "דו"ח המרכז החקלאי תרפ"ג- תרפ"ז".

שנתון "לע" – תשס"ד כרך ט'

האיכרים, מייסדי המושבות הוותיקות, נסיגה משקית והפסקת רכישת קרקעות באזור. מאמרנו ביקש לבדוק את סיבות החידלון ההתיישבותי באזור שנחשב כבעל פוטנציאל התיישבותי ומשקי. זאת – בגלל ההשקעות המרובות שהושקעו בו במהלך שני העשורים הראשונים להתיישבות הציונית בארץ-ישראל.

עיקר-ממצאינו הם

1. לתנאי הקרקע הייתה השפעה מרובה על הצלחת ההתיישבות בגליל העליון. הקרקעות של מושבות הגליל היו בזלתיות או קרקעות חמרה. עליהן ניתן היה לגדל גידולי פלחה. לעומת זאת, הקרקעות במושבות יהודה היו קרקעות קלות, שניתן היה לגדל עליהן ירקות והדרים, גידולים, שהצליחו לפלס להם שווקים בחוץ לארץ. יתרה מזו, בתקופת המנדט ייבאו לארץ, ללא מכסי-מגן, את רוב גידולי הפלחה. עם סיטואציה כזו לא יכלו משקי הגליל, בעלי המשק המונוקולטורי, להתמודד בהצלחה⁸⁶.
2. בשנות ה-20 ובראשית שנות ה-30 היישובים העירוניים וההון הפרטי הם שהאיצו את התהליכים הכלכליים וההתיישבותיים בארץ, אף-על-פי שהפיתוח העירוני לא עלה בקנה אחד עם האידאולוגיה הציונית. אף-על-פי שממשלת המנדט ראתה באופן עקרוני את הפיתוח האגררי בארץ – כעיקרי, הרי היא השקיעה בנפות המרכז, ופיתחה אותן, זאת – משום שהיה בהן עיקר מניינו ובניינו של היישוב העירוני. הסתבר, שפיתוחם של היישובים החקלאיים בארץ היה תלוי במידה מרובה בהתפתחות העירונית⁸⁷. מצויות בידינו ידיעות, שכבר בראשיתה של ההתיישבות הציונית בארץ הייתה נטייה ברורה מטעמי ביטחון, מנטליות ומשיקולים כלכליים – להקים את היישובים החקלאיים סמוך לרשתות-תחבורה סדירות וליישובים עירוניים. למשל, חברי "תכנית האחוזות" של יהודי ארה"ב הודיעו לד"ר א' רופין בשנים 1910-1912, שהם מעדיפים לגור "בקרבת ציביליזציה", כלומר ליד יישוב עירוני מבוסס ובסמוך למסילת ברזל⁸⁸.
3. ההון הפרטי אילץ, במידה רבה, את הקרנות הלאומיות לפעול כגורם מאזן, מווסת ומשלים את פעולתו. כך נולדה בתנועה הציונית התפיסה בדבר "העדפה אזורית", שהייתה, בעצם, "גישה משקית" של פעילות יישובית באזורי העמקים ובמישור החוף. ראשי הקרנות הלאומיות – מצאו סימוכין, שגישה זו בעצם מתיישבת עם עקרונות "ועידת לונדון (1920)" ועם החלטות הקונגרס הי"ד (1925) על אודות "הפוליטיקה הקרקעית", שעל הקרנות הלאומיות לנהל.

86. א' גרנובסקי, קרקע והתיישבות, שם, עמ' 30.

87. י' רוזנברג, "יבוא ההון לישראל 1926-1935", ספר השנה למדעי החברה, אוניברסיטת בר-אילן, 1979, עמ' 187-218.

88. (א) ב"י סנדלר: "ציונות האחוזות באמריקה והגשמתה בארץ ישראל", קתדרה, 17, תשרי תשמ"א, עמ' 167.

(ב) ש' רייכמן, עיר ואזור, שם, עמ' 49-50.

- גישה זו של ההנהגה הציונית השתנתה רק ב"שנות הסער", כאשר שיקולי רכישת הקרקעות הפכו להיות מדיניים-ביטחוניים, והצד של השיקולים המשקיים – התגמד.
4. מיעוט הכספים בקופתה של ההסתדרות הציונית לא אפשר לה להשקיע משאבים באזורים בעלי סיכון כלכלי, או באזורים מחוץ למישור החוף והעמקים. כמו-כן התחייבותן של הקרנות הלאומיות באופן חוזי לבעלי הקרקעות באזורי העדפה בעמקים ובמישור-החוף, לפרוע במשך שנים אחדות את חובותיהן בגין רכישת הקרקע – לא הותירו משאבים לתכנון עתידי לאזורים פריפריאליים בעלי רמת סיכון כאזור הגליל העליון. בשל כך הטילה ההנהגה הציונית את האחריות הבלעדית לאזור הגליל העליון על יק"א/פיק"א. זאת – מתוך ידיעה ברורה, שיק"א-פיק"א מתעלמת מצרכי ההתיישבות והתושבים, בדיוק מאותם שיקולים ממש, שהניאו את הקרנות הציונית מלהשקיע באזור.
5. הקשיים, שפקדו את הגליל העליון בתקופת מלחמת העולם הראשונה, החל מייצוב קו-ירקון (1917) על-ידי הבריטים, האיצו את הידרדרות האזור. ניתוקו וריחוקו ממרכז הארץ, בעיות פירעון החובות ונטל המסים, חוסר שווקים מקומיים למכירת התוצרת החקלאית והצורך בשיווק ישיר למרכז הארץ – לא אפשרו לאזור להתאושש מהמצוקה, שנכנס אליה בעטים של פגעי מלחמת העולם הראשונה.⁸⁹
6. בעיות ביטחון קשות ואי-יציבותו המדינית של האזור כגון נפילת תל-חי, המחלוקת בין אנגליה לצרפת על אודות קביעת גבול הצפון עד שנת 1923, מרד הדרוזים ב-1925 – כל אלה הפכו את האזור ללא אטרקטיבי להתיישבות.
- כיצד פעלו תושביו של הגליל העליון על מנת להניע את הגופים המיישבים להשקיע באזור בשנות ה-20 ועד למחצית שנות ה-30?
- לא "הוקמו צעקות" בנושא זה על-ידי המתיישבים של האזור, היות וביניהם לבין עצמם היו חילוקי דעות בתפיסת ההתיישבות באזור. בעיקר התגלו חילוקי דעות בין איכרי המושבות לחברי הקיבוצים. זאת, אף-על-פי שכלפי חוץ, למראית-עין, היו כולם מאוחדים ב"וועד גוש" והציגו דרישות מתואמות לעזרה מפיק"א ומהגופים הלאומיים, אשר, כאמור, לא נרתמו להשקעות של ממש באזור – עד לרכישתו של זיכיון החולה ב-1934.⁹⁰

89. ש' שאמה, שם, עמ' 275.

90. (א) ראיון בע"פ עם נחום הורביץ (שהיה חבר בוועד הגוש) נערך ב-27/10/1980.
(ב) "דבר" מתאריך 8/8/1929: התערבות ההסתדרות בשאלת איחוד "תל-חי" ו"כפר גלעדי".
(ג) י' בן-ארצי, מושבות הגליל העליון, שם, עמ' 421-422.

